

⁵¹ Штендер Г. М. К вопросу об архитектуре малых форм Софии Новгородской. — В кн.: Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода. М., 1968, с. 90—95.

⁵² Там же, с. 101.

⁵³ Там же, с. 103.

⁵⁴ Макаренко М. О. Чернігівський Спас. Археологічні дослідження року 1923. — К., 1926, с. 46, рис. 45.

⁵⁵ Холостенко Н. В. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962—1963 гг. — В кн.: Культура и искусство Древней Руси. Л., 1967, с. 59—60, табл. X; Холостенко Н. В. Успенський собор Печерського монастиря. — В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 131, 133—134, рис. 21, 23; Мовчан І. І. Археологічні дослідження на Видубичах. — Там же, с. 97—98, рис. 12, 13.

⁵⁶ Grabar A. Sculptures byzantines de Constantinople, p. 109—110, il. LXI, LV, LVI.

⁵⁷ Штендер Г. М. Указ. соч., с. 103.

⁵⁸ Айналов Д. В. Мраморы и инкрустации Киево-Софийского собора и Десятинной церкви, с. 5.

Н. В. ЖИЛІНА

Деякі питання стародавньої історії Твері (на археологічному матеріалі)

В 1981—1982 рр. було продовжено археологічне дослідження одного з найвизначніших і найменш вивчених міст Північно-Східної Русі — стародавньої Твері: розкопано тверські укріплення та обстежено територію передбачуваного стародавнього центру міста. Зіставлення одержаних археологічних матеріалів з даними писемних джерел дало можливість датувати виявлені горизонти тверських укріплень та розв'язати деякі питання історії міста.

Тверські укріплення (залишки насипу, валу та розмитий рів) простежуються в сучасному рельєфі м. Калінін на території міського саду. На планах XIX ст.¹ межі фортеці виділяються чітко, поскільки перепланування міста в другій половині XVIII ст. відбувалося переважно в східній частині. Графічні зображення XV—XVII ст. передають її в цих самих межах².

У літописах тверські укріплення згадуються неодноразово. В 1316 р. «загореся град Тверь»³, після чого необхідна була побудова нових укріплень, що й здійснили в 1317 р. «И тако возвратися князь Михайло в свою отчину во Тверь, и заложи большой град кремленик»⁴. В найбільш детальному повідомленні 1373 р. мова йде про тверського князя Михайла Олександровича, який «около града Твери валу ров выкопал и вал засыпали от реки от Волги до Тьмаки»⁵. Отже, розміщення укріплень 1373 і 1317 рр. співпадало.

Перший дослідник тверських укріплень М. П. Мілонов заклав один із розкопів (№ 3) у 1934 р. у північній частині кріпосної стіни. Він виділив два етапи побудови насипу: XII і XIV ст., — але більш ґрунтовних підстав для датування не було⁶. В зв'язку з цим проведено нові дослідження тверських укріплень, насамперед, вивчення їх зовнішньої лінії. Розкоп, закладений на східній ділянці стіни фортеці, захопив і рів.

У західній частині розкопу на материку виявлено залишки насипу, що складався з сіро-коричневого суглинку, який зберігся на висоту близько 1 м (рис. 1, 1). В насипу зустрічалась кераміка другої половини XIII—XIV ст. (рис. 2, 1).

Зверху насип перекривав прошарок темного суглинку з вугіллям, що спускався по схилу. Нижче та східніше насипу прошарок переходив у потужну лінзу, яка являла собою край рову. В прошарку та лінзі траплялась кераміка XII—XV ст. (рис. 2, 1). Тут же виявлено:

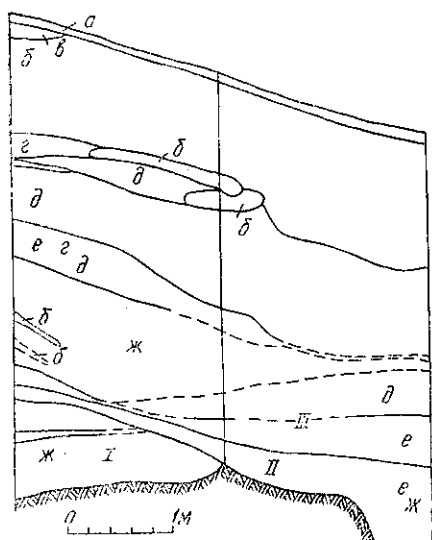

Рис. 1. Фрагмент північного профілю розкопа 1981—1982 рр.:

а — гумусний шар; б — пісок; в — бита цегла, будівельне сміття; г — суніць; д — перепалена глина; ж — вугілля; з — суглинок; е — материк (червона глина). I — насип 1317 р.; II — рів 1373—1707 рр. (прошарок з залишками культурного шару та досіпок — насипу з 1373—1446 рр.); III — горизонт ремонту укріплень Л. Магницького в 1707 р.

Магницьким⁸, який останній раз ремонтував укріплення Твері.

В прошарку, зв'язаному з ровом 1373 р., трапився матеріал кінця XIV—першої половини XV ст., тобто періоду часткового ремонту укріплень, за писемними даними⁹. (Слід відзначити, що роботи на укріпленнях 1446 р. хронологічно співпадають з верхньою хронологічною межею поширення західноєвропейського скла.) Культурний шар, розмішаний у товщі сіро-зеленої глини, датується XIII—XIV ст. Прошарок та роз-

й уламки західноєвропейського віконного скла (1396—1446 рр.)⁷, штофу кінця XVII—початку XVIII ст. (рис. 1, 2; 2, 2).

Над прошарком та лінзою рову знаходився сильно перемішаний шар сіро-зеленої глини з різними домішками (темний суглинок, перегній, червона глина). Вище залягав шар червоної глини, покритий перепаленою глиною, що, очевидно, стримувала насип від розповзання. У верхньому горизонті насипу траплялась кераміка XV—XVIII ст. та інші знахідки (шпора XIV—XV ст., керамічний свищик-пташка XVI ст. люлька початку XVIII ст.) (рис. 1.).

Оскільки кераміка XII—XIII ст. наявна в усіх нижніх шарах, можна дійти висновку, що культурний шар цього часу попав у насип при його побудові.

Лінза темного шару (рів) відноситься до періоду XIV—кінець XVII—початок XVIII ст. Очевидно, це той рів, що існував у 1373 і був засипаний в 1707 р. Леонтієм

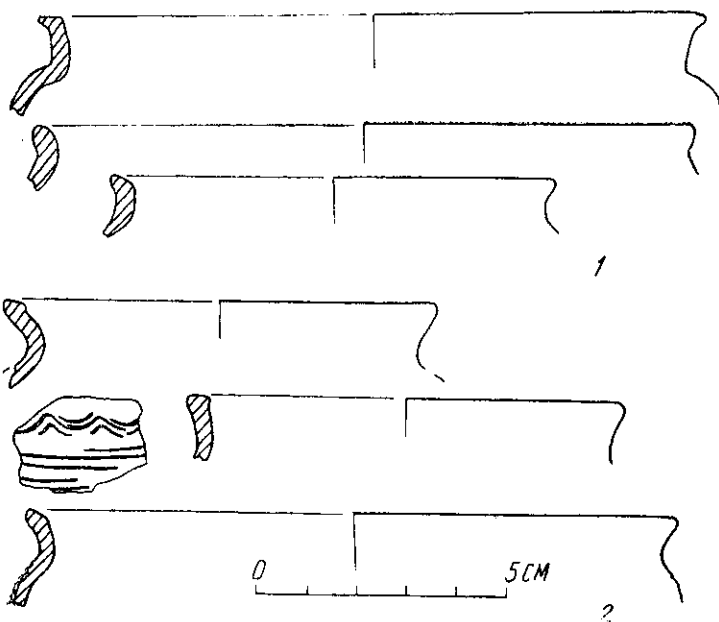

Рис. 2. Кераміка з розкопок тверських укріплень з нижнього шару насипу 1317 р.:

1 — XIII — початок XIV ст.; 2 — XII—XIII ст.

Таблиця 1. Розподіл кераміки за нижчим шаром

Шар	Загальна кількість керамічних фрагментів	Вид кераміки							
		Сіра		Червона		Морена		Біло-глиняна	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Суглинок сіро-коричневий	97	75	77,3	22	22,7	—	—	—	—
Суглинок темний, перепалений	103	87	84,5	13	12,6	2	1,9	1	1

мішаний у глині шар, очевидно, є залишками перебудов насипу в 1373—1446 рр., при цьому пізніші знахідки кінця XIV—першої половини XV ст. попали в прошарок, тобто нижче, ніж кераміка XIII—XIV ст., із шару, що не зберігся на гребені насипу, розмішаного в сіро-зеленій глині (приклад перегорнутої стратиграфії).

У літопису 1373 р. згадується, що в цьому році було вирито рів, а землею, очевидно, досипали уже існуючий вал. Літопис точно вказує, що новий рів викопано «около града Твери валу...», тобто біля старих укріплень. На нашому розкопі поблизу рову 1373 р. знаходився насип, який за керамічним матеріалом датується XIII—XIV ст. Отже, цей насип і є валом 1317 р., частиною укріплень «кремленика», побудованого Михайлом Ярославичем що передувало укріпленням 1373 р. (Рів, який відповідав цьому насипу, міг не зберегтись.)

Горизонт насипу, розміщений вище рову та прошарку, датується кінцем XVII—початком XVIII ст. Таким чином, завдяки розкопкам удалось виявити: земляний насип 1317 р., насипаний з культурного шару XII—XIII ст.; рів 1373 р., що існував до 1707 р., залишки досипки та перебудова насипу на період 1373—1446 рр.; горизонт ремонту укріплень у 1707 р.

На основі археологічного дослідження зовнішньої лінії тверських укріплень етапи їх будівництва починаючи з XIV ст. можна відтворити таким чином: 1) 1317 р. — будівництво «більшого града кремленика» під час княжіння Михайла Ярославича: будівництво земляного насипу (дані про рів відсутні); 2) 1373 р. — спорудження земляного рову від р. Тьмака до Волги та досипка земляного насипу 1317 р. в період княжіння Михайла Олександровича (можливо, в цей час знищено рів 1317 р.); 3) кінець XIV—перша половина XV ст. (1373—1446 рр.) — часткові перебудови укріплень (ремонт кріпосної стіни, поглиблення рову, досипка валу); 4) 1707 р. — ремонт укріплень (часткова засипка рову, зняття верхнього шару насипу XV ст. — змішання його зі штучним ґрунтом, збільшення висоти насипу).

Вивчення тверських укріплень дає підстави для висновку про безсумнівне існування на місці при впадінні р. Тьмака в Волгу культурного шару XII—XIII ст., що підтверджують і результати археологічних обстежень на стрілці мису, проведені восени 1982 р. В результаті зачистки західної стіни будівельного котлована було зафіксовано стратиграфічну картину укріплень (рис. 3). З кожного виділеного шару було зібрано зразки кераміки (рис. 4). В шарах 1—5 траплялись кераміка XII—XIII ст., в тістї якої були грубі домішки піску та жорстви (рис. 4, 1—55). Ранніми є форми посуду з шийками, що наближаються до вертикалі, низькими плічками, прямими вінцями, денцями, сформованими на грубій підсипці, з закраїнами. Орнамент посуду гребінчастий (штампований) (рис. 4, 11, 12, 31, 32), накольчастий (рис. 4, 25, 42—44), лінійно-хвильовий (рис. 4, 1—7, 17, 23, 30). У кераміці шару простежуються риси більш раннього часу: наприклад, фрагмент ліпної посудини, горщик з орнаментом XI ст. (рис. 4, 10); форма вінець, що йде згодом до XI ст. (рис. 4, 2).

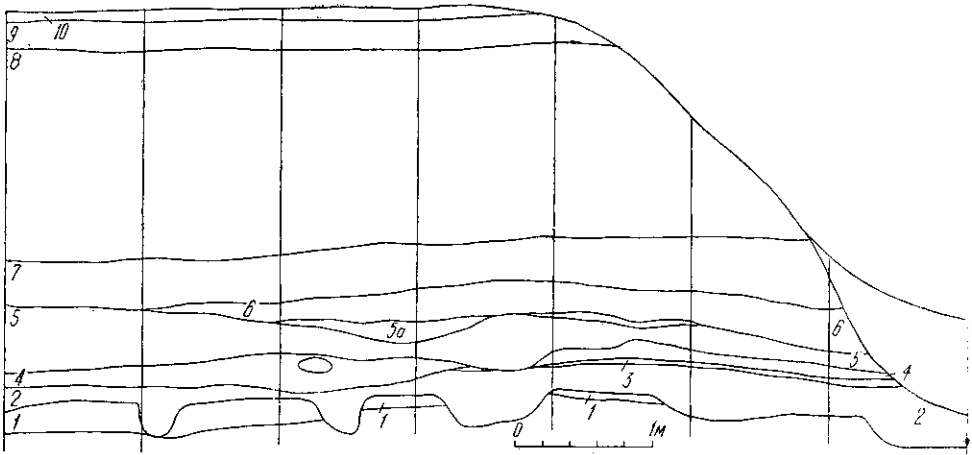

Рис. 3. Західний профіль будівельного котлована на мисовій ділянці при впадінні р. Тьмака у Волгу:

1 — шар темного суглинку; 2 — темний суглинок з перепаленим шаром та червоною глиною; 3 — прошарок глину з перегноєм; 4 — шар чорної супісі; 5 — нашарування червоної глини з темним суглинком; 5а — прошарок суглинку з вугіллям; 6 — темний суглинок з великими включеннями червоної глини; 7 — сірий суглинок; 8 — жовта глина; 9 — щебень; 10 — асфальт.

В шарі 6 трапилась кераміка XII—XIV ст. (рис. 4, 56—58). Вінця посудин мають злегка відтягнутий назовні край, плічка стають більш високими, денця — гладенькі, без підсіпок та закраїн. Але і тут виявлено фрагмент більш раннього типу (рис. 4, 56).

Кераміка з шару 7 відноситься до XIV—XV (XVI) ст. (рис. 4, 53—64). Шар 8 (червоно-жовта глина), очевидно, відноситься до початку XVIII ст. і також пов'язаний з роботами А. Магницького.

Таким чином, на мисовій частині при впадінні р. Тьмака в Волгу виділено культурний шар — XII—XIII ст., товщиною 80—100 см. Виходячи з того що середні темпи виникнення культурного шару становлять близько 1 м за століття¹⁰, можна вважати, що цей шар, де ступінь збереженості органічних речовин невелика, виник за довший проміжок часу. Така тривалість існування поселення, а також часте порушення шару ямами-перекопами (три ями на ділянці довжиною 6,5 м), що свідчить про щільність забудови, вказує на його міський характер.

На нашу думку, культурний шар виділений під час обстежень на мисі при впадінні р. Тьмака, можна зіставити з відомим свідченням XII ст. про Твер у літературній пам'ятці другої половини XII ст.¹¹ — Сказанні про Володимирську ікону божої матері. За словами «А се бысть въ Тфъри...» в ньому розповідається про тверську боярину (Чудо 9)¹². В. М. Татищев під 1182 р. повідомляє, що володимирський князь Всеволод Юрійович «...на Волге же при устии реки, оставя войско, велел построить Твердь ...«і далі: «Новгородцы, уведав о том, что ... Твердь на Волге построена...»¹³.

На початку XIII ст. Твер, безсумнівно, була великим адміністративним центром і укріпленим містом. Літописне свідчення 1208—1209 рр. розповідає про збір в Твері військ Всеволода Велике Гніздо з метою нападу на Торжок¹⁴.

Тверські укріплення були побудовані до 1238 р., коли Твер у числі інших міст цього району захопили орди Батия: «...всю ту страну и города мнози поплениша Юрьев, Дмитров Волок, Тферь»¹⁵.

Безсумнівно також, що через деякий час, в період між 1237 та 1285 рр., в Твері були або побудовані нові, або відремонтовані старі укріплення. Про це свідчить спорудження в 1285 р. кам'яного Спасо-Преображенського собору: «Заложена бысть церковь камена на Тфъри... и преложиша имя святыи Спас Преображенью»¹⁶. В 1295 р. тут вінчався тверський князь Михайло Ярославич: «...оженился Михайло князь на

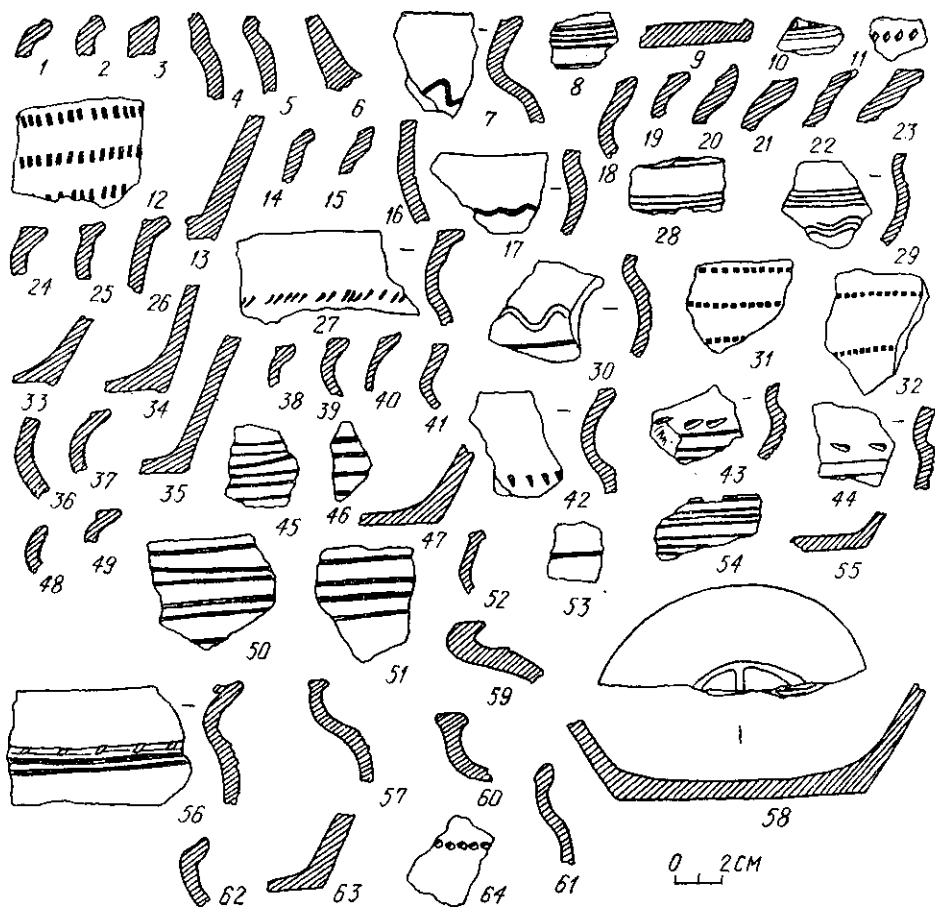

Рис. 4. Кераміка профіля котлована:

1—13 — з шару № 1; 14—35 — з шару № 2; 36—49 — з шару № 4; 50—51 — шару № 5а; 52—55 — з шару № 5; 56—58 — з шару № 6; 59—64 — з шару № 7.

Тфери и венча его епископ Андрей в Святом Спасе...»¹⁷ Головне святилище Твері повинно було знаходитись на укріпленій міській території. Про те, що наприкінці XIII ст. в Твері не лише були укріплення, а й що Твер була однією з найсильніших військових кріпостей Північно-Східної Русі, розповідає літопис 1293 р. про похід на Русь Дюденя «со множеством ви...». «И тако заметеся вся земля Суздальская. Ратѣ же татарская взяша Владимирь... и Суздаль, и Юрьев, и Переславль Дмитров, Москву, Коломну, Можаяськ, Волок, Угрече поле, всех градов взяша 14, и всю землю пуну сотвориша. А во Твери не быша, заступи

Таблица 2. Розподіл типів кераміки за шарами *

Номер	Загальна кількість керамічних зразків	Тип кераміки		
		Сіра	Червона	Білоглинняна
1	25	18	6	1
2	56	52 (92,9 %)	3 (5,3%)	1 (1,8%)
3	1	1		
4	65	39 (60%)	21 (32,3%)	5 (7,7%)
5	17	10	7	
5а	10	4	5	1
6	15	4	10	1
7	27	12	12	3

* Археологічні спостереження проводились під час робіт Калінінської ділянки мостозагону № 19 на березі р. Волга. Висловлюю вдячність Є. В. Каменецькій за консультацію по кераміці.

бо его Богъ, собраша же ся тогда во Тверь отсюду беглых много, и вси совещаюся межю собою съ татары бибиися»¹⁸. Твер стає центром опоры Золотій Орді; саме «во Тверь» збираються з розорених земель російські люди — все це свідчить про те, що місто наприкінці XIII ст. мало надійні укріплення. Літописні повідомлення 1296 та 1238 рр. називають Твер містом¹⁹.

Завдання майбутніх археологічних досліджень Твері — точно локалізувати територію міста XII—XIII ст.

Н. В. ЖИЛИНА

Некоторые вопросы древней истории Твери (на археологическом материале)

Резюме

В результате археологического изучения средневековой Твери в 1981—1982 гг. удалось датировать выявленные горизонты тверских укреплений и наметить возможные пути решения вопросов истории города. В ходе раскопок были выявлены: земляная насыпь 1317 г., состоящая из культурного слоя XII—XIII вв.; ров 1373 г., существовавший до 1707 г.; остатки досыпки и перестроек насыпи в период с 1373 по 1446 г.; горизонт ремонта укреплений в 1707 г. Изучение тверских укреплений позволило сделать вывод о несомненном наличии на мысу при впадении р. Тьмака в Волгу культурного слоя XII—XIII вв. Это подтвердилось результатами археологических наблюдений на стрелке мыса, проведенных в 1982 г. В нижних слоях найдена керамика XII—XIII вв. Данный материал можно сопоставить с письменными свидетельствами XII в. о Твери: с рассказом о «Чуде 9» Сказания о Владимирской иконе божьей матери, замечанием В. Н. Татищева под 1182 г. о построении Твери на Волге.

Анализ летописных свидетельств подтверждает, что укрепления Твери, по всей видимости, существовали к 1208 г. и, несомненно, были построены к 1238 г., а в период между 1238 и 1285 гг. — возобновлены. В конце XIII в. Тверь представляла собой одну из самых сильных военных крепостей Северо-Восточной Руси.

¹ Рикман Э. А. Новые данные по топографии Древней Твери. — КСИИМК, 1953, вып. 49, рис. 3.

² Зображення тверського кремля на іконі тверського князя Михайла та його матері Ксенії відноситься до XV ст. (Воронин Н. Н. Тверской кремль в XV в. — КСИИМК, 1949, вып. 24, с. 84—92; Кресленик давньої Твері кінця XVII ст. — ЦДАДА, карта Тверської губернії № 29; Рикман Э. А. Новые данные по топографии Древней Твери, с. 45, рис. 4.

³ ПРСЛ. М., 1965, т. 9/10, с. 180.

⁴ Там же, с. 180.

⁵ Там же, т. 10/11, с. 11.

⁶ Милонов Н. П. Сводка по археологическим исследованиям в г. Калинин и его окрестностях за 1934—1937 гг. — Арх. КГОМ, № 651; Милонов Н. П. Археологические разведки в Тверском кремле. — ПИДО, 1935, № 9/10. (Точну прив'язку розкопу до території міста не виявлено).

⁷ Шапова Ю. Л. Стекланные изделия древнего Новгорода. — МИА, 1963, № 177, с. 143; Колчин Б. А. Дендрохронология Новгорода. — Там же, с. 89—90.

⁸ Карманов Д. И. Исторические известия Тверского княжества, почерпнутыя из общих российских летописцев, с приобщением новейших онаго приключения. — Тверь, 1893, с. 109.

⁹ Літописні згадки про перебудови фортеці систематизував В. С. Борзаковский (Борзаковский В. С. История Тверского княжества. — Спб., 1876, с. 22—23).

¹⁰ Янин В. Л. Я послал тебе бересту. — М., 1975, с. 14.

¹¹ Забелин И. Е. Следы литературного труда Андрея Боголюбского. — В кн.: Археологические известия и заметки. М., 1895, № 2, с. 49.

¹² ГБЛ, ф. 98, № 637, л. 389—390.

¹³ В цій статті ми не ставили за мету аналізувати достовірність свідчень В. М. Татищева та всіх його можливих тлумачень. Татищев В. Н. История Российская. М.: Л., 1964, т. 3, с. 127.

¹⁴ ПРСЛ, т. 1, стб. 435, л. 148.

¹⁵ Там же, т. 9/10, с. 109.

¹⁶ Там же, т. 1, стб. 482—3, л. 170об.

¹⁷ Там же, стб. 484, л. 171.

¹⁸ Там же, т. 9/10, с. 169.

¹⁹ Там же, т. 1, стб. 484, л. 171.